

- 33.Посли до Державної Думи. Володмир Шемет // Громадська думка. – 1906. – 20 квітня.
- 34.Украинский вестник (м. Москва).
- 35.Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. – Торонто, 1972.
- 36.Общественное движение в России. – Спб., 1914. – Т. 3. – Кн. 5.
- 37.Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Кн. VII.
- 38.Євтимович В. Революційно-мілітарна акція “оборони України” в 1904-1907 рр. // Календар “Червоної Калини”. – Львів, 1938.

SUMMARY

In the article on the base of new resources the activity of prominent leader of Ukrainian national movement M. Mihnovski at the years of Russian Revolution 1905 – 1907 is analysed. The author describes little known events of Mihnovski's life, public and political activity.

С.П. Донченко

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Сучасна незалежна Україна стоїть перед проблемою вирішення аграрного питання, і перш за все – хто має бути власником землі. Єдиної точки зору в суспільстві не існує. Така саме ситуація була на початку ХХ ст., і ті ж питання ставили перед собою політичні партії України, і точки зору були різні: від збереження приватної власності – до націоналізації землі.

В історичній науці ця проблема завжди привертала увагу дослідників. Практично всі роботи, які висвітлювали початок ХХ століття, так чи інакше торкалися аграрного питання, але конкретно проблему вивчали такі історики як В.С. Костенко, В.С. Куцевський, В.Ф. Солдатенко, В.В. Шелохаєв. Спільною рисою їх робіт є розгляд аграрного питання з позиції вирішення селянських вимог, відокремлено від поглядів різних прошарків населення на власність.

У статті зроблена спроба провести порівняльний аналіз аграрних вимог різних політичних партій України початку ХХ ст.

В означений період у Російській імперії накопичилось чимало невирішених проблем: соціальне питання, національне, питання демократичних свобод, робітниче тощо. Аграрне питання в цьому ряду посідає особливе місце, бо воно було надзвичайно складним у вирішенні.

І перш ніж перейти до розгляду постановки аграрного питання в програмних документах партій, звернемося до такого поняття, як “власність” – саме воно було причиною того, як формулювалися вимоги, саме воно було тим явищем, яке розмежовувало партії.

Безумовним є той факт, що партії поміщиків і буржуазії були за збереження значної приватної власності. Так, монархісти вважали: “Всяка власність, у тому числі і земельна, має бути недоторкана” [1.-С.20].

Серед кадетів з цього питання, як і з деяких інших, одностайності не було. Так, на установчому з'їзді П. Мілюков, лідер кадетів, у вступній промові сказав: “...начебто ми заперечуємо єдність Росії й приватну власність. Ні того, ні іншого конституційно-демократична партія, певна річ, не заперечує, але вона є непримиренним противником бюрократичної централізації й манчестерства” [2.-Ф.1682.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.3]. Загалом

ідеологи ліберальної буржуазії боялися, що знищення приватної власності на землю може надалі привести до знищення власності на капітал. “Якщо одібрати землю, – писав О. Чупров, – хто дасть гарантію, що у майбутньому не відберуть і капітал” [3.-С.112].

На ІІІ з’їзді Партії народної свободи у своїй доповіді Зубрілін наголошував: “Партія не обіцяла націоналізації землі, не робить цього і тепер” [4]. Але на цьому ж з’їзді, цитуємо газету “Южный край”, під час обговорення з’ясувалось, що більшість присутніх розглядають справу аграрної реформи, як перший крок до повної націоналізації землі [5].

Ці розбіжності були нормальним явищем для кадетів. Адже вони не були прибічниками програмової політики і неодноразово змінювали найважливіші положення своєї програми, пристосовували їх до реалій поточного політичного життя. Особливо яскраво це помітно на прикладі головного питання будь-якої політичної партії, що дозволяє судити про її характер, – питання державного устрою. Цей пункт програми впродовж не повних двадцяти років змінювався тричі [6].

Неодноразово кадати змінювали свою позицію і щодо іншого важливого програмового питання – про Установчі збори. Спочатку вони ввели до програми вимогу про їх скликання. Але вже на ІІ партійному з’їзді було вирішено відмовитись від програмової вимоги Установчих зборів і замінити її вимогою Державної думи з “установчими функціями” для вироблення конституції, яка мала бути затверджена царем. Безумовно, важко назвати таку формулу послідовно демократичною.

Взагалі кадати були досить толерантними стосовно різних точок зору в своєму середовищі, що проявлялося в їхній програмовій політиці, зокрема, щодо питання про кількість палат у майбутньому російському парламенті, про поширення виборчих прав на жінок [6.-С.92-93].

Щодо проблеми приватної власності, як російська, так і українська соціал-демократичні партії вирішували це питання не на користь останньої. Так, у програмі українських соціал-демократів читаємо: “Отже, такі економічні умови всесвітнього капіталістичного ладу гостро ставлять питання: чи потрібна приватна власність? Ми, соціал-демократи, одмовляємо: ні, не потрібна! Ми кажемо, що всі засоби до виробу *продуктів*: землі з будовами, підприємства з машинами та сировиною, фінансовий капітал – усе мусить з приватних рук перейти у громадську, соціальну власність. Виріб продуктів мусять провадити не наймані руки для приватних людей, а саме громадянство за для себе. Продукти не повинні іти на ринок, як запродажний товар, з тим, щоб хтось із його мав собі бариш. Продукти мають іти для справедливого поцінного обміну на споживання туди, де їх треба, і тим, кому їх не вистачає. І тоді, як це буде, – говоримо ми, – соціальні громадські класи, що їх експлуатують тепер і визискують, скинуть із себе ярмо злиднів та поневолення і стануть до радісної роботи біля вселюдського добробуту і удосконалення. Визволення це буде не тільки для тих, “на кому піт і кров”, для тих, “кого гнітуть окови”, як казав І. Франко. Це визволення буде і для пануючого класу, для тих нещасних, що в гонитві за власним добробутом накидають ярмо на робочий люд, марнують час і силу, щоб це ярмо втримати, і щирої людської втіхи не знають, вважаючи за неї насолоду ситої скотиняки. Ця велична соціальна революція визволить усе людство” [8.-С.70].

Вирішення питання власності через соціалізацію підтримували і українські соціалісти-революціонери: “Партія соціалістів-революціонерів буде вимагати перебудови суспільного життя на основі примусового відчуження всяких знарядь виробництва, передачу їх децентралізованим національним трудовим органам. Перебування на основі соціалізації знарядь виробництва і знищенням взагалі всякої приватної власності...” [8.-С.78-79].

Таким чином, у програмах політичних партій було фактично дві точки зору щодо приватної власності: зберегти або знищити її. В основу першого положення про буржуазний інститут права власності були закладені давно відомі принципи “свободи власності” та її

“недоторканості”. Тому “примусове відчуження приватної власності” або абсолютно відкидалось, як це було у монархістів та октябристів, або допускалося лише у випадках, коли цього вимагав публічний інтерес, як це було у кадетів. Що стосується другої точки зору на власність, то серед його прибічників теж не було єдності. Якщо для російських соціал-демократів державна власність мала принести поліпшення життя тільки пригнобленим масам, то в українських соціал-демократів ми бачимо бажання “звільнити” багатіїв від непосильної праці “заробляння грошей” і надати їм спокійне життя.

Аграрне питання, без перебільшень, було найгострішим, а його вирішення було надзвичайно необхідним і надзвичайно болючим, бо зачіпало інтереси переважної більшості населення. А вкрай низький рівень політичної культури в Росії початку XX ст. робив правове вирішення соціальної проблеми досить складним. Гострота соціальних протиріч, помножена на класовий, груповий та індивідуальний егоїзм, зумовила радикалізм вимог, які наращувалися в залежності від посилення революційного процесу” [9.-С.27].

Радянські історики вважали, що в 1913 р. 53,2% жителів належали до пролетаріату та напівпролетаріату; 25,3% – до бідних одноосібних господарств; 19% – до більш заможних і 2,5% – до вищих прошарків (крупна буржуазія, поміщики, високопосадовці). У 1939 р. академік Немчинов навів свою класифікацію, за якою цифри були дещо інші: робітничий клас (у тому числі і сільськогосподарські робітники) – 14,8%; селяни і ремісники – 66,7%; буржуазія і поміщики (в тому числі і куркулі) – 16,3%; інтелігенція – 2,2% [10.-С.21]. Тобто вирішення аграрного питання так чи інакше очікувало майже 80% населення.

Посилювалась потреба вирішити земельне питання ще й тим, що в Росії періодичним, але стійким явищем був голод. У 1906 р. країну охопив черговий голод. Він не був таким жорстоким, як у 1891-1892 рр. За 15 років це був уже четвертий голодний рік (1891, 1898, 1901, 1906 рр.) [18.-С.67].

В Україні, як і в Росії, найбільш зацікавленими у перерозподілі землі були найбідніші селяни з наділом до 5 дес. Таких господарств було близько 44% [12.-1906.-26 листопада]. Зрозуміло, що жодна з партій не могла обійти в своїй програмі це питання, яке вимагало обов’язкового вирішення. Але як його вирішити? Монархісти пропонували: “Домагатися розширення селянського землеволодіння, не забуваючи, що усяка власність, в тому числі й земельна, має бути недоторканою”. А для цього пропонували: “Вирівнювання майнових і сімейних прав селян та інших станів; земельні наділи, що знаходяться у власності кожного окремого селянина, мусять бути визнаними повною його власністю”. Але цього було замало, тому далі пропонувалося: “Передача малоземельним та безземельним селянам на вигідних для них умовах усіх придатних для землеробства казенних земель”. Внаслідок недостатності казенних земель, монархісти передбачали домагатися купівлі за рахунок держави у приватних власників земель, що “добровільно продаються”. Продаж земель планувався за цінами, допустимими для селян. Полегшувалися умови продажу селянам землі, якщо вони бажали переселитися [1.-С.20-21].

Аналізуючи вимоги анархістів з аграрного питання, київська ліберальна газета “Рада” писала із деяким знуцанням: “Дуже цікава земельна програма. “Руські люди”, свідома більшість яких складається з поміщиків, виказали дуже добрий спосіб поправити свої заплутані справи. Вони пропонують, щоб уряд купував землю од приватних власників “добровільно”, себ то по ціні, корисній для поміщиків, а потім дешево продавав цю землю селянам. Різницю в ціні повинна доплачувати держава, себ то ті ж самі селяни. Так “спасителі отечества” патріотизм з поміщицькими інтересами єднують. Хай гине державне хазяйство, аби тільки збагачувались поміщики” [12.-1906.- 10 жовтня].

Як бачимо, монархісти виступали за абсолютне збереження поміщицького і буржуазного права на приватну власність. Вимоги робітників і селян їх не цікавили. Ось як вони висловилися з приводу цих вимог на зібранні членів Київського “Союзу руського

народу”: “До чого зводяться вимоги революційних робітників і революційних аграріїв? До безплатного збагачення одного класу за рахунок іншого, до дармової подачки, до запускання руки в чужі кармани... Безплатне і несправедливе збагачення одного за рахунок інших не може не привести до розбещеного впливу на того, хто несправедливо збагачується. Звичка дивитись на чужу власність як на свою призводить до втрати розуміння про власність взагалі, до систематичного хижацтва, розбою і повної втрати працездатності” [1.-С.31]. Напевне монархісти добре знали це на власному досвіді, якщо так писали.

Схожі думки були і в програмі “Союзу 17 октября”. Ось як пропонувалося вирішити аграрне питання у октябристів: “Регулювання дрібної земельної оренди, визнання державних, кабінетських та удільних земель фондом для задоволення земельної потреби, при недостатності цих заходів можливо у випадках державної значимості відчуження частини земель із приватного володіння на справедливих умовах винагороди, що встановлюється законодавчою владою”. Далі намічалось: “зрівняння селян у правах з іншими громадянами, відміна виключних законоположень, про податні стани, розкріпачення общин і знищення адміністративної опіки” [2.-Ф.1335.-Оп.1.-Спр.568.-Ч.ІІІ.-Арк.482].

Слід відзначити, що саме цей розділ програми неодноразово обговорювався і перероблявся на різного роду комісіях і на партійних з'їздах. Провідною тенденцією еволюції аграрної програми октябристів було її поступове зближення зі столипінським аграрним курсом. Після видання Указу 9 листопада 1906 р. аграрна програма октябристів фактично співпала зі столипінською політикою. У своєму остаточному варіанті аграрна програма зводилась до наступних положень: перш за все октябристи вважали за необхідне зрівняти селян у правах з іншими громадянами, ліквідувати архаїчну систему землеробства, підвищити продуктивність землеробства і на цій основі - добробут селянства. Насамкінець, у випадку недостатності цих заходів збільшити розміри селянського землеволодіння. Тож, основний акцент було зроблено не на збільшення селянського землеволодіння, а на громадянську рівноцінність селян та на “підвищення продуктивності землі”, необхідною умовою якого повинно стати саме селянське землеволодіння, засноване не на общинній, а на особистій власності. З цього приводу В. Львов писав: “На зміну напівголодному селянину-общиннику повинен прийти заможний селянин-власник, що хазяйнує на своїй ділянці землі, незалежний, дбайливий, культурний” [13.-С.63].

На думку октябристів, для підвищення продуктивності землеробства і покращення економічного стану селян необхідно було запровадити в законодавчому порядку наступну систему заходів: “1) створити дрібну земельну власність на відрубних або хутірських ділянках; 2) розселити селян селищами для зниження шкідливого впливу довгоземелля їх наділів; 3) ліквідувати черезполосицю; 4) сприяти широкому розвитку селянських кустарних промислів; 5) сприяти організації дрібного селянського кредиту; 6) заохочувати сільськогосподарську промисловість і пов'язані з нею сільськогосподарські технічні виробництва; 7) поширювати в народі сільськогосподарські знання; 8) передати для землеустрою місцевих селян землі казенні, удільні, кабінетські й інші, що знаходяться в розпорядженні держави, на умовах, які будуть встановлені в законодавчому порядку; 9) сприяти покупці селянами земель у приватних власників за взаємною угодою при посередництві Селянського поземельного банку; 10) організувати переселення надлишкового населення на вільні казенні, кабінетські, удільні і на придбані для цього державою землі на пільгових для селян умовах; 11) при недостатності вищезазначених заходів і у “випадку державної важливості” допустити примусове відчуження для цілей землеустрою частини приватновласницьких земель для наділення виключно місцевих безземельних селян з винагородою власників на умовах, встановлених законодавчою

владою; 12) врегулювати в законодавчому порядку довгострокові і короткострокові орендні договори на землю; 13) вирішити “на справедливих засадах” питання про сільськогосподарських робітників і про охорону їх праці; 14) надати місцевим комісіям із землеустрою право вирішувати питання розмежування володінь та угідь, переселення і розселення, збору відомостей про селян та інших землевласників і землеробів, які бажають продати або купити землю, проводити оцінку цих земель, вирішувати питання про позики на покращення сільського господарства; 15) перетворити діяльність Селянського поземельного банку, залучати до участі в ньому виборних представників від усіх розрядів землеволодіння і землеробства; 16) прийняти закон про можливості відчуження поверхні землі окремо від її надр”. У висновках програми відзначалося, що усі вищеназвані заходи відносяться не тільки до селян, але й до інших розрядів дрібних землевласників і землеробів [2.-Ф.1682.-Оп.1.-Спр.5].

Таким чином, перед нами взірєць буржуазного вирішення аграрного питання, який співпадав за суттю і направленістю зі столипінською аграрною реформою.

Октябристи прекрасно розуміли назрілу необхідність вирішення аграрного питання. Розроблена ними система заходів була розрахована на деяку, хоч би й тимчасову стабілізацію економіки країни, певну збалансованість між рівнем розвитку сільського господарства і капіталістичної промисловості, на створення на селі соціальної опори “конституційному” режимові в особі куркульства. Безумовно, октябристи бачили, що без певного збільшення селянського землеволодіння практично неможливо ні підвищити продуктивність праці в сільському господарстві, ні покращити матеріальний стан селянства, ні припинити класову боротьбу на селі. Логіка розвитку класової боротьби була такою, що найбільш далекоглядні представники поміщиків вимушені були, правда із застереженням, піти на незначне обмеження великого поміщицького землеволодіння.

Відомо, що царизм під тиском революції вимушений був восени 1906 р. поступитися казенними, удільними, кабінетськими й деякими іншими землями, що передавалися Селянському банку для продажу селянам. Але цих земель було недостатньо. За розрахунками октябристів, крупні поміщики могли без усякого збитку продати селянам 20-25 млн. дес. землі, яку вони систематично здавали в оренду. За цю землю селяни повинні були сплатити викуп у розмірі 2 млрд. руб., тобто планувалося ще одне пограбування селян на користь поміщиків.

Проте, аграрну програму октябристів не підтримали не тільки широкі маси, а навіть селяни – члени цієї партії [13.-С.66].

Конституційно-прогресивна партія, що займала місце між октябристами і кадетами, і, безумовно, мала програму дуже подібну до октябристської, з тими ж вимогами викупу землі. Партія в аграрному питанні бачила такі шляхи вирішення: “Улаштування й поліпшення побуту й життя селян: сприяти додатковому наділенню селян землею (казенною і удільною) із справедливою винагородою осіб, відомств і установ, від яких одержали б для цієї мети землю” [2.-Ф.1335.-Оп.1.-Спр.568.-Ч.ІІІ.-Арк.562].

Розглядаючи й порівнюючи програми, знову постаємо перед фактом, що аграрне питання найкраще розроблене у кадетів (хоча найбільше відповідала вимогам селян програма есерів). Кадети вимагали: “Збільшення площі землекористування населення, яке обробляє землю власною працею, а саме: безземельних і малоземельних селян, а також інших розрядів дрібних хазяїв-землеробів державними, удільними, кабінетськими й монастирськими землями, а також шляхом відчуження для цієї мети за рахунок держави в необхідних розмірах приватновласницьких земель з винагородою нинішніх власників за справедливою (не ринковою оцінкою)” [7.-С.6]. Оце визначення “справедливої – не ринкової оцінки” в історичній літературі мало різні тлумачення. Що ж мали на меті самі кадети, записуючи таке формулювання? На другому з’їзді конституційно-демократичної

партії П. Долгоруков пояснив, що треба розуміти під цим терміном: “Оцінювати землю будуть особливі комісії, вибрані із селян, власників землі, в них будуть і чиновники” [14.-1906.-12 січня].

Далі в програмі було записано: “Відчужені землі надходять до державного земельного фонду. Засади, на яких землі цього фонду підлягають передачі населенню (що потребує володіння або користування особисте або общинне і т.п.) мають бути встановлені відповідно до особливостей землеволодіння й землекористування в різних областях Росії” [7].

Намагаючись довести, що саме такі заходи необхідно провести на першому етапі, українська ліберальна преса друкує таблицю, в якій вказана кількість казенних та удільних земель в Україні. Кабінетські та монастирські землі вона чомусь не враховує [12.-1906.-6 листопада].

<i>Губернії</i>	<i>Казенні землі</i>	<i>Удільні землі</i>	<i>Усього десятин</i>
Волинська	510759	53000	563759
Бесарабська	89678	—	89678
Катеринославська	131634	15298	146932
Київська	168775	97121	265896
Подільська	92096	67302	159398
Полтавська	25936	14256	40142
Таврійська	302563	9297	311833
Харківська	157483	8910	166393
Херсонська	425226	19578	444804
Чернігівська	223108	—	223108
Разом	2 127 258	284 762	2 411 943

Підрахуємо: якщо в Україні проживало близько 30 млн. чол. (за деякими даними 40 млн.), а 75% із них – сільське населення, то воно складало 22 млн. 500 тис. Всього казенних і удільних земель, як видно з таблиці, було 2 411 943 дес. Збільшення наділу землі потребувала приблизно половина селян – більше 11 млн. чол. Тому зазначена кількість землі проблеми не вирішувала.

Але кадетами намічалася широка організація державної допомоги для переселення, розселення, облаштування господарського побуту селян. Також передбачались реорганізація межевої справи, закінчення розмежування, створення умов для покращення ведення сільського господарства, впорядкування законом орендних стосунків шляхом забезпечення права відновлення оренди, права орендатора, у випадку передачі оренди, винагорода за проведені, але не використані в обумовлені терміни заходи на поліпшення земель, створення арбітражних органів (Примирювальних камер) для регулювання орендної плати й для розгляду суперечок і неузгоджень між орендарями і землевласниками, відкриття законного шляху в судовому порядку для зниження непомірно високих орендних цін і знищення кабальних угод в області земельних відношень. Передбачалося також “скасування діючих правил про наймання сільських робітників і поширення робочого

законодавства на робітників сільського господарства, стосовно технічних особливостей землеробства. Заснування сільськогосподарської інспекції для спостереження за правильним застосуванням законодавства з охорони праці в цій області і введення карної відповідальності сільських хазяїв за порушення ними законодавчих норм з охорони праці” [7.-С.77].

На другому з’їзді Партії народної свободи знову розглядалося аграрне питання: “Нічого й думати, – казав доповідач, – щоб дати в наділ землі стільки, скільки потрібно на чоловіка, щоб він міг з тої землі прожити. На це землі не вистачить. У нас є сила державних і удільних земель і величезні степи Азії. Ці всі землі повинні піти на задоволення потреби в землі. Що до земель поміщиків, то всі землі, які орендують або держать з половини селяни, повинні одійти до селян, а ті землі, на яких ведуть хазяйство самі поміщики, повинні zostатися у приватній власності” [14.-1906.-12 січня].

На цьому з’їзді була прийнята постанова: “Домагатися, щоб з казенних, монастирських і удільних земель, а також земель приватних власників, які буде викуплено від них, був встановлений державний земельний фонд, якого не можна ні продавати, ні віддавати у приватну власність, а тільки в оренду селянам” [3].

З юридичної точки зору створення державного земельного фонду, землі якого не можна ні продавати, ні віддавати в приватну власність, дуже схоже на націоналізацію землі, яку пропагували соціал-демократи і соціал-революціонери. Різниця полягала у відношенні до приватних поміщицьких земель, а це пояснюється ставленням партій до приватної власності.

Ще детальніше положення аграрної програми були розроблені на третьому з’їзді партії народної свободи, де були враховані побажання місцевих організацій: “Що аби задовольнити всіх безземельних селян, прийдеться викупити для державного фонду всю, або майже всю поміщицьку землю” [14.-1906.-8 січня]. Щоправда так далеко кадети не пішли, але певні зрушення вперед у порівнянні з попереднім періодом відбулися, бо планувалося: “довести розмір землезабезпечення до споживчої норми, тобто до такої кількості землі, яка за місцевих умов і беручи до уваги міцні промислові прибутки, де такі існують, була б достатньою для покриття середніх потреб у харчах, одязі, помешканні і несенні державних повинностей” [4]. Планувалося також “відчуження без усяких обмежень земель, що здаються в оренду за гроші; земель, що експлуатуються переважно найманим селянським інвентарем; землі, що пустують, та такі, що перевищують вищий розмір володіння, встановлений для окремих місцевостей” [4].

Таким чином, кадети вважали, що без часткового примусового відчуження поміщицької землі вирішити аграрне питання неможливо. Наполягаючи на збереженні поміщицької власності капіталістичного типу, кадети висловлювали готовність пожертвувати крупним латифундійним землеволодінням – економічною основою авторитарної влади і постійним джерелом невдоволення селянських мас. Водночас, кадети розуміли, що одними лише латифундіями від селянського руху відкупитись буде неможливо. Тому вони припускали можливість відчуження частини землі й у тих поміщиків, які вели самостійне господарство. Але і в першому, і в другому випадках відчуження поміщицької землі передбачалось провести за викуп – наполовину за рахунок держави, наполовину за рахунок самих селян. Окрім того, кадети мали намір передати рішення земельного питання до місцевих комітетів, які мали складатися з поміщиків, селян і чиновників.

Українська демократично-радикальна партія у своїй програмі висувала вимоги, дуже подібні до кадетських, лише земельний фонд мав бути підпорядкований крайовій владі, що дуже близько до есерівської “соціалізації”, зокрема: “...що до справ аграрних, Партія домагається: а) щоб усі землі державні (казенні), удільні, монастирські й церковні стали

краєвим земельним фондом, під підпорядкуванням саморядних громад чи округ, і той фонд використовувався задля потреб хліборобів; б) щоб до того ж фонду, коштом краєвим, викуплено примусово землі приватних власників і поперед усього ті землі, які не експлуатуються власною працею; в) щоб води й ліси стали власністю краю.

В інтересах цієї операції, а також щоб допомогти зараз же безземельних або малоземельних хліборобів і взагалі хліборобство, домагаємося таких законів:

а) край допомагає всяке товариство, спілкове хазяйнування на землі;

б) безземельні або малоземельні перші починають користуватися з краєвого земельного фонду;

в) законом установлене орендове (посесійне) право забезпечує орендареві-хліборобові результати його поліпшення і не надмірну орендову плату; посередницькі бюро мають регулювати сю платню на користь хліборобам і розбірати спірки між хазяями і орендаторами (посесорами);

г) заводиться добра господарсько-хліборобська освіта, як і взагалі професійна освіта. Закони про робітників прикладаються і до наймитів-хліборобів з одмінами, яких вимагає характер хліборобської праці..." [8.-С.65-66].

При цьому Українська демократично-радикальна партія виступає проти революції, як засобу передачі селянам землі: "Ми цілковито заперечуємо принципи ортодоксального марксизму у відношенні до орендної політики. Ми не вважаємо необхідним проводити селянство через чистилище буржуазно-демократичної революції і спочатку створювати штучно на селі класи пролетарів та буржуїв, а потім вже досягати соціалістичного устрою і результату боротьби цих класів між собою... Ми визнаємо невідкладною конфіскацію земель: монастирських, удільних, кабінетських та передачу їх у власність краю (України), а також експропріацію для цієї ж мети приватновласницьких земель, базуючись на поглядах селянства на землю як на спільне надбання усіх трудящих мас " [2.-Ф.336.-Оп.1.-Спр.1927.-Арк.6-бзв.]. Як видно із розглянутого аграрного розділу програми Української демократично-радикальної партії, цей пункт дуже близький (з більшості позицій) до вимог соціал-демократів та есерів. УДРП брала на себе обов'язок зробити "населення, що обробляє землю власною працею", основою сільського господарства і боротися за збільшення земельного фонду, який знаходився у розпорядженні селян. УДРП обіцяла наділити селян, які мали потребу в землі, додатковими наділами відповідно до місцевих звичаїв землеволодіння і землекористування, тобто не на правах приватної власності, а особистого або громадського володіння. Хоч передбачався і викуп [8.-С.6].

А от аграрне питання в програмі Української соціал-демократичної робітничої партії граничне між програмами УДРП та РСДРП: "В інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі і сільського господарства партія вимагає:

1. Передачі всіх маєтків казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і приватно-власницьких краєвим самоврядуванням.

2. Знищення всіх пережитків кріпацтва в аграрних відносинах.

3. Відміни всіх законів, які обмежують права селян вільно розпоряджатись своєю землею; права розподілу громадської землі; права виділу.

4. негайного і повного знищення усіх викупних, оброчних та інших виплат і одбутків.

5. Примусового державного перемежування земель коштом великих землевласників.

6. Заведення судів, які б мали право зменшувати надмірну орендну плату і знищувати всі умови, які мають характер поневолення" [8.-С.74].

Українська селянська партія, визнаючи дрібну приватну власність, ставила в програмі питання про націоналізацію землі: "Земельна реформа має бути проведена таким засобом: а) усі землі – царські, удільні, монастирські, казенні переходять зразу у власність українського народу; б) землі великих приватних власників за виключенням норми одного

земельного участку, призначеного для дрібних власників, обертаються на національну власність українського народу; в) землі дрібних приватних власників зостаються і надалі ув їх володінню. Увага! Дрібними власниками звемо усіх тих, хто має клопоть землі, не більший від певного нормального участку (максимум); г) засіб проведення націоналізації землі, розмір нормального участку (максимум) мають установити виборні від усього українського народу. Без їх не можна поліпшати життя народного” [8.-С.76-77].

Українська партія соціалістів-революціонерів надзвичайно коротко висловила свої вимоги: “Примусове безплатне відчуження монастирських, удільних, кабінетських і поміщицьких земель... Націоналізація землі” [8.-С.79].

Найбільш радикальні вимоги з аграрного питання дані у програмі Російської соціал-демократичної партії: “З метою усунення залишків кріпацтва, які важким тягарем лежать безпосередньо на селянах, і в інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі партія вимагає:

1. Скасування усіх станових утисків особи і власності селян;
2. Скасування усіх платежів і повинностей, пов’язаних із становим виділенням селян, і знищення боргових зобов’язань, які мають кабальний характер;
3. Конфіскація церковних, монастирських, удільних і кабінетських земель та передача їх, а рівно і казенних земель, відповідним органам місцевого самоврядування, що об’єднують міські і сільські округи, причому землі, необхідні для переселенського фонду, а також ліси і води, що мають загальнодержавне значення, передаються у власність демократичної держави;
4. Конфіскація приватновласницьких земель, окрім дрібного землеволодіння та передача їх у розпорядження обраним на демократичних засадах відповідним органам місцевого самоврядування, причому мінімальний розмір земельних ділянок, що підлягають конфіскації, визначається органами місцевого самоврядування.

Підтримуючи крупні виступи селянства аж до конфіскації поміщицьких земель, РСДРП завжди і незмінно буде протидіяти всяким спробам затримувати хід економічного розвитку. Прагнучи при переможному розвитку революції передати конфісковані землі у володіння демократичних установ місцевого самоврядування, РСДРП за відсутності умов для цього висловиться за розподіл між селянами тих поміщицьких земель, на яких фактично ведеться дрібне господарство...” [7.-С.35].

Найближче підійшли у своїй програмі до ідеалів хліборобів російські соціал-революціонери: “В питаннях перебудови земельних стосунків партія соціалістів-революціонерів прагне обіпертися, в інтересах соціалізму і боротьби проти буржуазно-власницьких засад, на громадські і трудові погляди, традиції і форми життя російського селянства, особливо на поширене серед них переконання, що земля нічия, і що право на користування нею дає лише праця. У згоді зі своїми загальними поглядами на завдання революції на селі, партія буде відстоювати соціалізацію землі, тобто вилучення її з товарного обігу і перетворення із приватної власності окремих осіб або груп у загальнонародне надбання на наступних засадах: всі землі переходять до завідування центральних та місцевих органів народного самоврядування, починаючи від демократично організованих безстанових сільських і міських общин і закінчуючи обласними і центральними установами (розселення і переселення, завідування земельним фондом тощо); користування землею повинно бути зрівняльно-трудовим, тобто забезпечувати споживчу норму на засадах прикладання власної праці, одноосібної або у товаристві; рента, шляхом спеціального обкладення, – має бути спрямована на суспільні потреби; користування землями та угіддями, що мають не вузькомісцеве значення (великі ліси, рибний лов тощо), регулюється відповідно більш широкими органами самоврядування. Надра землі залишаються за державою; земля переходить до загального надбання без викупу; за

потерпілими від цього майнового перевороту визнається лише право на суспільну підтримку на час, необхідний для пристосування до нових умов особистого існування” [7.-С.51-53].

Слід наголосити, що ця програма передбачала і покращання побутових умов селян (безоплатна лікарська допомога, комуналізація водопостачання, освітлення, прокладення шляхів, введення засобів сполучення тощо) [7.-С.52].

Як свідчать програми, на вимоги партій вплинуло не тільки ставлення до приватної власності, але й тактика партій. Якщо кадети та прокадетські партії були еволюціоністами, то і тактика у них була – поступового вирішення аграрного питання, а за таких умов не було чого говорити про одноразову націоналізацію. РСДРП, есери – це партії, які проголошували своєю тактикою революційну боротьбу, збройне повстання. За таких умов, безумовно, можна було вимагати і націоналізації землі.

Порівнюючи вимоги ліберальних партій щодо створення земельного фонду при збереженні приватної власності та вимоги РСДРП й есерів про націоналізацію і передачу земель у загальнонародну власність, тобто до центральних і місцевих органів управління (фактично ті ж земельні фонди), маємо констатувати практично їх невелику різницю, оскільки крім купівлі (за програмою кадетів і октябристів) землі, селянин в обох випадках міг брати землю лише в користування.

Загалом соціальні пункти кадетської програми досить близькі до “практичних” вимог (програми-мінімум) двох основних соціалістичних партій: соціал-демократичної та есерівської (настільки близькі, що деякі історики вважають аграрний розділ кадетської програми наскрізь соціалістичним за своїм характером). Відповідно до цих пунктів, партія брала на себе зобов’язання зробити “населення, яке обробляє землю власною працею”, основою сільського господарства і боротися за збільшення земельного фонду, що знаходиться в розпорядженні цього класу. З цією метою пропонувалося навіть застосувати примусове відчуження приватновласницьких земель за умови компенсації їх власникам державою за справедливими, а не ринковими цінами. Кадети обіцяли наділити селян, що потребують землі, додатковими наділами у відповідності до місцевих звичаїв, тобто на правах не приватної власності, а особистого або громадського володіння. Кадети ставили за мету введення восьмигодинного робочого дня в промисловості, скорочення непрямих податків з поступовою заміною їх прогресивним оподаткуванням прибутків, майна й спадку.

Ці та інші вимоги й зобов’язання підкріплює й твердження П. Мілюкова на установчому з’їзді партії, що ідеологічно кадети не схожі на ліберальні партії західноєвропейського типу, а “ближче всього підходять до інтелігентських груп, які відомі під назвою “соціальних реформаторів” [15.-С.6].

Складність вирішення аграрного питання на той час полягала ще й у тому, що поміщики вважали себе конкретними і єдиними законними власниками землі. А у селян було тверде переконання, що земля не повинна належати нікому, оскільки не є предметом власності, а скоріше дана людям подібно повітрю, воді, деревам, сонцю. Таке уявлення селян під час революції 1905-1907 рр., а потім і 1917 р. штовхало їх на захоплення панських земель, лісів, пасовищ, не чекаючи на “реформи”, а соціалістичні партії підтримували їхні дії.

Джерела та література

1. Программа Киевского “Союза русского народа”. – К., 1908.
2. Центральний державний історичний архів (м. Київ).
3. Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М., 1983.

4. Бюллетень III общеимперского съезда партии народной свободы. – 1906. – №4. – 24 апреля.
5. Южный край. – 1906. – 27 апреля (10 мая).
6. Кувшинов В.А. Программа партии кадетов // Вопросы истории КПСС. – 1991. – №8.
7. Программы политических партий в России / Под ред. и с предисловием И.В. Владиславлева. – М., 1919. – Вып. 1.
8. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991.
9. Медушевский А.Н. П.Н. Милюков: ученый и политик // История СССР. – 1991. – №4.
10. Боффа Дж. История Советского Союза / Пер. с итал. И.Б. Левина. – М., 1994. – Т. 1: От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин 1917-1941 гг.
11. Шелохаев В.В. Аграрная программа кадетов в первой русской революции // Исторические записки. – 1970. – Т. 86.
12. Рада (м. Київ).
13. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. – М., 1987.
14. Громадська думка (м. Київ).
15. Галай Ш. Конституционалисты-демократы и их критики // Вопросы истории. – 1991. – №12.

SUMMARY

Agrarian question was complicated for Ukraine from the beginning of the XX century and still now. The article is devoted to the analysis of propositions made by different political parties. As it is shown by the author there were offered many different determinations of this question, but none of parties had solved this problem up to 1917.

С.Г. Іваницька

ПРОБЛЕМА ПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ СОЦІУМІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ОЧИМА РАДИКАЛ-ДЕМОКРАТІВ

Взаємовпливи, взаємотяжіння, конкуренція та боротьба різних політичних партій, як складова формування та еволюції партійної системи Російської імперії, все більше привертає увагу дослідників [1.-С.115, 119; 2.-С.29-48; 3.-С.50-51; 4.-С.130, 128]. Звичайно, нас насамперед цікавить її український сегмент. Найбільш вдалим ракурсом для погляду “зсередини” вважаємо позицію членів та прибічників Української демократично-радикальної партії (УДРП), що виникла в грудні 1905 р. у розпалі першої російської революції й залишила помітний слід в історії українського національного руху [5]. Але чому саме ця позиція, саме цей погляд на події тих років?

По-перше, тому що в партійно-політичному спектрі УДРП займала місце “центру”, тобто “золотої середини” між українськими національними партіями (Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП) і Українською народною партією (УНП)), й лівоцентристське – між загальноросійськими (Конституційно-демократичною партією (КДП) – Партією народної свободи і Партією народних соціалістів). При цьому “демократична”, поміркована частина УДРП тяжіла до кадетів, а “радикальна”, лівіша – до